

Передмова

У цій книжці подано міркування про різні способи віри. На моє стійке переконання, ця тема може бути розкрита лише у формі есе. Адже саме в есе, як пише Теодор В. Адорно, усі дражливі речі, які варто обміркувати, не потребують «ані конструювання від першозасад, ані закруглених остаточних висновків». І далі: есе «починає не з Адама і Єви, а з того, про що воно воліє говорити; воно висловлює думки, які при цьому виникають, переривається там, де саме відчуває, що добігає кінця, а не там, де більше вже німа чого сказати». Саме ця форма доречна, коли треба розглянути під різними кутами зору тему віри, не намагаючись водночас виголосити остаточні судження щодо деяких з десяти запропонованих способів віри. Зрозуміло, що наведені мною десять пропозицій у жодному разі не виключають одна одну і так само не претендують на завершеність.

Подібно до того як кожна людина має свої неповторні відбитки пальців, вона має й власну, особисту віру, хоч би якою ця віра є. Це віра, що може утверджуватися, змінюватися, згасати впродовж життя. Але вона ніколи не зникне остаточно. Так, людину можуть картати як «невірну» ті, чії вірування вона не поділяє. Але абсолютна відсутність віри суперечить, як каже Алексіс де Токвіль, «природному почуттю людини і занурює її душу у безвідрадний стан». Саме цьому прагнуть запобігти викладені в цій книжці пропозиції. Не через нав'язування певної точки зору (тоді це не було б есе), а натомість через те, що пропонує приємне читання, яке дає поштовх надихаючим роздумам.

У ході написання книги я отримав чимало порад, критики, схвалень і заперечень від Лаврентія Ешльбека (Орден св. Бенедикта), Лукаса Гартіга, Якоба Кеніга, Її ясновельможності Марії-Пії Котбауер, Гайнца Зіхровски та Ганса Вінклера. Усім їм сердечна

подяка. *Gratias multas ago** надійній і зацікавленій команді видавництва Христіана Брандштеттера, але насамперед *merci cordialement*** керівнику видавництва Ніколаусу Брандштеттеру, який ризикнув включити у свою амбітну й увінчану гідним подиву успіхом програму есей – найбільш непевний літературний жанр, своєрідного кочівника у паперовій формі.

Безцінною для мене була підтримка моєї дружини Б'янки і наших двох дітей Лаури й Александра. Вони зацікавлено й критично вивчали мій рукопис і постійно мене підбадьорювали, що у багатьох випадках допомогло мені подолати складнощі під час написання книжки.

* Дуже дякую (лат.). – Тут і далі прим. перекладача.

** Сердечна подяка (фр.).

Курт Гедель і Альберт Айнштайн у 1954 році під час прогулянки поблизу прінстонського Інституту перспективних досліджень, Нью-Джерсі, США.

Пролог

Математичний доказ існування Бога

Курт Гедель, який народився у 1906 році, вважається найвизначнішим логіком від часів Аристотеля. У 1930 році він приголомшив математичний світ так званою теоремою про неповноту, що потрясла формальну математику до її основ. Ясністю і невідкупністю свого розуму він вразив Альберта Айнштайна, коли познайомився з ним у Принстоні (подружжя Гедель, як і Айнштайн, втекло від катів Гітлера до Америки). Двоє геніїв упродовж годин вели бесіди, прогулюючись у парку Інституту перспективних досліджень. Айнштайн якось підкреслив, що він, власне, залишав своє помешкання і відвідував Інститут лише тому, що зустрічався там з другом Геделем і міг з ним порозмовляти.

Гедель переважно тримав те, що було в нього думках, про себе. Він був аж ніяк не говіркою людиною. В Америці він підтримував зв'язок лише з Айнштайном, а після його смерті лише з професором економіки Оскаром Моргенштерном, що також втік від нацистів до США. Коли Гедель напередодні Другої світової війни навчався, а відтак викладав як доцент у Відні (більшість лекцій цей відлюдкуватий дивак скасовував ще до їхнього початку), він брав участь у засіданнях знаменитого Віденського гуртка: кожного четверга ввечері в Інституті математики збиралися філософи, фізики, математики та інші науковці, які прагнули по-новому обґрунтувати філософію і видалити з неї всілякі штуки, що, на їхню думку, в ній накопичилися від часів Платона й Аристотеля. Допускалися лише точні дефініції, лише логічно бездоганні аргументи, лише судження, що спиралися на точні знання. Все решта, і насамперед

міркування про Бога, викривались і засуджувались як позірні проблеми. Гедель зацікавлено все це слухав і мовчав. Він не промовив у Віденському гуртку жодного слова.

У нього сформувалася власна думка, але він жодним словом її не виявляв. Він думав не тільки про математику, але й про Бога. І в 1940-х роках він дійшов цілком задовільного в його очах висновку: після смерті Геделя у 1978 році в його спадщині відшукався математичний доказ існування Бога. Гедель його так і не опублікував, оскільки побоювався, що його можуть сприйняти як декларацію віросповідання. Доказ є цілком коректним і бездоганим. У 2013 році вчені у царині інформатики Крістоф Бенцмюллер з Вільного університету Берліна та Бруно Вольценлогель Палео з Технічного університету Відня перевірили його за допомогою створеної спеціально для цього комп'ютерної програми. Це Геделя майже напевно не потішило б. Адже навіть припустити можливість бодай дрібної помилки в його праці, якій він надавав великої ваги, для нього, безперечно, найвидатнішого логіка Нового часу, є відвертим зухвальством.

У своєму доказі буття Бога Гедель послуговувався витонченим аргументом середньовічного отця церкви Ансельма Кентерберійського: якщо Бог мислиться як той, нічого досконалішого за якого не можна помислити, але такий Бог існував би лише як можливість, а не дійсність, і тоді йому не була б властива повнота досконалості. Адже бути лише можливим, а не дійсним, означає бути недосконалим. Одначе Богові притаманна повнота досконалості. Тому, стверджує Ансельм, Бог є не тільки можливим у думці, але також дійсним: Він існує.

Святого Тому Аквінського, Іммануїла Канта й багатьох інших мислителів доказ Ансельма не переконав. Тома Аквінський вважав, що зможе запропонувати інший, надійніший доказ буття Бога. Але, з погляду Геделя, спокусливим виглядало саме дедуктивне доведення Ансельма. І йому справді вдалося підвести під аргумент Ансельма надійний математичний фундамент.

Утім, докази буття Бога – запропоновані Ансельмом Кентерберійським, Томою Аквінським чи ж Куртом Геделем, – є вищою

мірою своєрідними. Вони потрібні лише тим, хто сумнівається в існуванні Бога. Тому, хто вірить у Бога, ніякий доказ його існування не потрібен. Вочевидь Середньовіччя – доба, за якої церква мала найбільшу владу, за якої були засновані сотні монастирів, зведено безліч романських і готичних церков, – було часом, коли людина почала сумніватися в існуванні Бога. І подібно до того як той, хто топиться, за соломину хопиться, так і середньовічні вчені ждали доказів буття Бога. Позаяк їхня віра потроху валилася.

Але жоден доказ буття Бога не поверне віри в Нього. Бог, який просто існує, навіть якщо це існування ґрунтується на строгій математичній основі, мене не цікавить. Я перед ним не танцюю і не звертаюся до нього з молитвою.

Так само і Курт Гедель навряд чи міг мати якусь користь зі свого доказу буття Бога для власного життя: після вбивства у 1936 році шанованого ним лідера Віденського гуртка, професора філософії Моріца Шліка, він страждав на депресії і часті нервові зриви. Його нестійкий душевний стан ще ускладнила хвороблива манія переслідування через підозру його друга Айнштайна, нібито секретна служба США, як колись таємна державна поліція в Німеччині, скрізь простягають свої пазурі. Після смерті Айнштайна Гедель майже повністю відійшов від публічного життя. Навіть у власному будинку він поводився все дивніше. Його їжа, гадав він, може бути отруєна таємною службою. Лише коли його дружина Адель пробувала страви його столовими приборами, він після уважного спостереження упродовж кількох годин за її станом нерішуче приступав до їжі. Коли Адель Гедель на довгий час потрапила до лікарні, Гедель вперто відмовлявся приймати будь-яку їжу і врешті через страх бути отруєним помер від голоду.

А ще Курт Гедель був упевнений, що привиди існують.

П'ятниця 13-те приносить нещастя, тому що 13 вважається нещасливим числом (як у Китаї число 4). Уникнути нещастя допомагають заяча лапка та «тримання кулаків», або – в Америці – схрещені пальці (keep one's fingers crossed).

Віра у 313

Про нього ніхто не скаже доброго слова. Проте він властивий більшій кількості людей, ніж можна припустити, – це забобон. Адже він існує з прадавніх часів. Уже люди кам'яного віку кидали кісточки, які вирізали з кісток убитих тварин. Коли кісточки падали сприятливо, вони були впевнені, що боги чи духи прихильно до них налаштовані.

Римський історик Светоній повідомляє, що імператор Август був маніакально одержимим гравцем у кісточки. Він кидав одночасно чотири кісточки і гаряче радів, коли випадала «Венера», тобто коли всі чотири кісточки падали різними вічками. Він вірив, що так Венера, богиня кохання, виказує йому свою прихильність. Намагання впіймати щастя, кидаючи кісточки, углядіти долю, споглядаючи зірки чи вдивляючись у кришталевий шар, – усе це і багато чого іншого збереглося і до сьогодні. У найдивніших і найвигадливіших різновидах гри ми зустрічаємо забобон.

І, мабуть, жоден інший народ на Землі з давніх-давен і до наших днів не був настільки схильний до забобонів, як китайський. Приміром, китаєць прагне якнайшвидше вимити руки, коли його переслідує нещастя, намагаючись у такий спосіб відштовхнути від себе погану долю, невдачу, які ніяк від нього не відступаються. Проте, якщо, на його думку, в нього все гаразд, він уникає миття рук, щоб не змити фортуни, яка до нього пристала.

У Китаї дуже люблять червоний колір, і це ніяк не пов'язано з комуністичним режимом. Просто віддавна у Китаї вірять у те, що червоний притягує щастя і радість. На жаль, багато китайців страшенно ваблять азартні ігри, і більшість із них приходять до казино (краще, якщо не через парадний вхід, бо, згідно з принципами фен-шуй, він має погану ауру, а через боковий) у червоній білизні: байдуже, йдеться про шорти-боксери, труси чи

бюстгальтер. Адже поки китаець чи китаянка носять червоне, щастя на їхньому боці.

Жовтий (колись імператорський колір) означає толерантність, терпіння і мудрість, що дісталися з досвідом. Жовтий (і насамперед золотий) – це колір, що приносить щастя, мабуть, навіть більшою мірою, ніж червоний, але раніше виняткове право на нього мав лише імператорський двір. Так само й інші кольори перенавантажені символікою і мають право на використання лише за суворого дотримання певних правил: зелений полегшує клопоти і обіцяє спокій, надію і бадьорість; синій означає розвій, надію і вірність тощо.

Одначе по-справжньому китайські забобони даються взнаки там, де йдеться про числа.

Число чотири є в Китаї геть нещасливим числом. Адже китайською воно звучить як «сі», тобто суголосно зі словами «помирання» і «смерть». Його уникають будь-де, навіть коли йдеться про цифру в цілому числі, як-от у числах 14, 24 або 34. Число 44 є, звісно, геть зовсім поганим. Номери мобільних телефонів, що закінчують на 4 або в яких цифра чотири часто зустрічається, у Китаї не можна продати.

Натомість числа шість і сім є вельми улюбленими. Слово, що означає шість, звучить на кантонському діалекті так само, як слово «добробут». А у стандартній китайській мові воно суголосно слову, що означає «текучий», «перебування в річці». Тому коли китаець стикається з цифрою шість, він очікує на бурхливий прибуток. Число дев'ять нагадує про китайського імператора, чиновники якого організовані в систему, що налічує дев'ять рангів, і який може нагородити їх дев'ятьма різними знаками пошани за особливі заслуги. У китайській міфології дракон, що шанується як добрий демон, має дев'ятеро дітей.

Але абсолютно щасливим числом для китайців є вісім. У китайській мові воно вимовляється як «ба», і це звучить дуже подібно до слова, що означає майбутнє багатство. Угоди підписувати краще восьмого числа кожного місяця о восьмій годині. Коли Bank of Communications вийшов на Гонконгську фондову біржу, він подав заявку на реєстраційний номер цінних паперів 3328. Цей номер

не тільки закінчується цифрою 8, що вже є гарним знаком. Коли його промовляють китайською, він звучить як гасло «легко розбагатіти».

Автомобільні номери і номери мобільних телефонів, що містять багато цифр 8, продаються за більш високими цінами. Бізнесмен з півдня Хайнаню заплатив за номер, що закінчувався на три вісімки, суму еквівалентну 20 тисячам євро. А на аукціоні номер з п'ятьма вісімками був придбаний приватною особою з провінції Хенань аж за 75 тисяч євро.

Отож не дивно, що церемонія відкриття Олімпійських ігор у Пекіні розпочалася 8.08.2008 увечері о восьмій годині вісім хвилин.

«Яке ваше улюблене число?»
 Майже в кожному інтерв'ю зі мною як математиком спливає це запитання. Мабуть, тому, що багатьом людям властивий забобон, начебто певні числа мають ауру щастя чи нещастя. Звідси вони висновують: той, хто займається математикою, мав би перебувати в особливих, інтимних, ба навіть еротичних стосунках з числами. Я перестав захищатися від цього питання і наголошувати, що кожне число означає для мене рівно стільки, чи радше так само мало, скільки і будь-яке інше число. Я просто придумав собі стандартну відповідь і кажу без зайвих вагань: «313».

«Чому саме 313?» – одразу ж постає наступне запитання.

«313 – це номер автомобіля Дональда Дука», – відповідаю я на це. (Я вимовляю при цьому саме «Дук», як воно пишеться – Duck. Так я говорив іще малим школяриком і пізніше був дуже розчарований, коли дізнався, що правильно казати «дак». Я й до сьогодні утримуюсь від цього хоча б з поваги до доктора Еріки Фукс, цієї чудової германістки, що з неповторною дотепністю переклала німецькою створені геніальним Карлом Барксом історії про Дональда Дака.)

Ідея номерного знака 313 для автомобіля Дональда належить першому малювальникові Дональда Дака Чарльзу Альфреду Таліаферро, який також вигадав племінників Дональда Тіка, Тріка і Трека. Число 313 має вказувати на день народження Дональда – 13 березня

(Three-Thirteen – три-тринадцять – кажуть американці, оскільки у США номер місяця називається перед числом дня, як це добре відомо через «дев'ять-одинадцять»). Зрозуміло, що такий невдаха, яким є переслідувана долею качка Дональд, має народитися саме в цей день: 3×13 символізує потрійне нещастя.

Чому число 13 у наших широтах як «чортова дюжина» має бути переплетене з нещастям, відповісти не легко. Цар Філіп II Македонський, батько Александра Великого, хотів до дванадцяти статуй олімпійських богів додати власне зображення як тринадцяту статую, проте, перш ніж це сталося, він був убитий власним охоронцем Павсанієм. Можливо, забобон щодо числа 13 виник через цю причину, а можливо, через банальну лінгвістичну: у німецькій та англійській мовах число 13 є першим, що складається з лінгвістичних складових «три» і «десять», натомість усі попередні числа позначаються цілими словами. На користь такого пояснення говорить і те, що в італійській мові традиційно не 13, а 17 вважається нещасливим числом. Там відбувається такий самий мовний перехід у числах від *quattordici*, *quindici*, *sedici* до *diciassette*, *diciotto*, *diciannove*, тобто від 14, 15, 16 до 17, 18, 19, і саме на числі 17. Інша причина того, що нащадки стародавніх римлян сприймають 17 як нещасливе число, може бути пов'язана з його римським написанням: XVII. Якщо переставити букви, то виходить латинське слово *VIXI*, що перекладається: «Я жив». І власне, це має значення: «Мое життя вже позаду». Утім, лише найбільш традиційно налаштовані італійці пам'ятають про нещасливу ауру числа 17. Для молодих італійців, які тяжіють радше до Північної Європи та Північної Америки, нещасливим числом стало 13.

Хай там як, але з математичного погляду число 313 не вирізняється нічим особливим. 313 – просте число, але існує безконечно багато інших таких чисел. Крім того, воно є «старшим братом» у парі двох простих чисел-близнюків 311 та 313: два простих числа утворюють пару близнюків тоді, коли вони відрізняються на 2. Простими числами-близнюками є, наприклад, 3 і 5, 11 і 13, 521 і 523 або 1997 і 1999. Їх безліч. 313 як улюблене число для математика, далєбі, не перший кандидат. 1729 є принаймні так само привабливим.

Одначе, коли мене запитують про улюблене число, у мене виникає відчуття, що мене питають не як математика, а радше як людину зі своїми уподобаннями і своїми слабостями, своїми бажаннями й своїми таємницями. І коли я у відповідь на запитання про улюблене число називаю 313, я ховаюся за постаттю Дональда. Він нерозривно пов'язаний з числом 313, і я – як певно і багато хто з нас – почасти пізнаю себе в цій постаті.

Коли я гуляю вулицями Відня, я озираюся у пошуках автомобілів, у номерних знаках яких є 313, хоча, звісно, усвідомлюю, що це трохи божевільно. І якщо таки таланить уздріти таке авто, я радію і вважаю, що день не минув марно. Я почувуюся задоволеним, якщо 313 виявиться принаймні у порядку цифр номера, ба більше, якщо номер містить принаймні двічі цифру 3 і принаймні одну цифру 1. Це трапляється доволі часто і дає мені привід потай сподіватися, що цілі, які я саме перед собою ставлю, буде досягнуто. Одного разу я навіть зустрів машину з номерним знаком 313 і комбінацією літер DD. 313 з ініціалами Дональда! Краще б я її не зустрічав!

Зрозуміло, я знаю, що цей маленький приватний забобон є не що інше, як смішне дивацтво. Але мені вже не звільнитися від нього у моєму житті. Врешті-решт, у цьому немає шкоди. Навпаки, коли 313 подібно до гомеопатичних пігулок викликає ефект плацебо, мій маленький забобон стає мені у пригоді. І на відміну від гомеопатичних пігулок він нічого не коштує.

Моє ставлення до забобонів нагадує ставлення до них видатного датського фізика Нільса Бора. Згідно з дотепним анекдотом до його будинку якось завітав один колега і, побачивши над дверима підкову, був дуже здивований: «Ви, пане Бор, і підкова? Невже ви серйозно вірите в те, що це приносить щастя?» Нільс Бор відповів: «Звісно, ні! Але я чув, що воно допомагає навіть тоді, коли в це не вірять».

Проте багато хто занурюється у забобони невиліковно. Цивілізований світ був вражений, коли стало відомо, що календар справ і зустрічей наймогутнішої людини світу 1980-х років, президента США Рональда Рейгана, був ретельно спланований і організований астрологом його дружини Ненсі. Гороскопи каліфорнійської

гадалки Джоан Квіглі, спадкоємиці багатого власника готелю і авторки астрологічних підручників, Ненсі Рейган отримувала переважно під час вікенду в Кемп-Девіді по телефону: вони і мали слугувати орієнтирами для світової моці США. Натомість Ненсі Рейган вдавалося успішно добиватися відхилення багатьох корисних пропозицій політичних радників президента, що мали під собою раціональне підґрунтя. «Практично кожен важливий крок і кожне рішення Рейгана спочатку узгоджувалося з певною пані з Сан-Франциско, що складала гороскопи», – як стверджує радник Дональд Ріган, що був усунений зі штабу президента за ініціативи Ненсі Рейган. Дружина президента завжди хотіла бути впевненою, «що розташування зірок сприятливе для того чи того заходу».

«Якщо перша леді спрямовувала погляд на зірки, то президент ширяв думками у хмарах», – написав тоді не надто шанобливо зазвичай прихильний до Рейгана «Волл-стріт джорнел». Тож дивно, що Рональд Рейган був тим успішним президентом США, в епоху якого вдалося досягти ослаблення Радянського Союзу і його держав-сателіток, чому сприяла загроза проголошеної президентом програми СОІ, широко відомої як «Зоряні війни», тим президентом, що виголосив у Берліні адресовані Сходу слова: «Містере Горбачов, зруйнують цю стіну!» – і справді: за рік після його президентства стіна зникла. Ті, хто вірить в астрологію, знайдуть в особі Рейгана і його дружини багатий матеріал для підкріплення своїх переконань.

Усі статистичні приклади того, що астрологічні прогнози є так само безпідставними, як і гадання на кавовій гущі або розкладання карт таро, рикошетом відскакують від прибічників забобонів. Статистика, заперечують вони лукаво, подібна бікіні: вона багато чого показує, але приховує те, що людина справді хоче бачити. Фактично окремих випадок, одинична і єдина у своєму роді подія, що стосується окремої людини, вислизає від статистики. Навіть коли я знаю, що імовірність випадання шістки при кидку гральної кісточки становить рівно $1/6$, це знання мені не допоможе, якщо я кидаю кісточку лише один раз. Навіть якщо статистика переконливо доводить, що у п'ятницю 13-го в середньому відбувається стільки ж нещасних випадків, скільки в будь-який інший день, то

якщо забобонна людина у п'ятницю 13-го падає на сходах, для неї у всьому винна саме ця дата.

Розважливі й тверезо мислячі люди за допомогою статистики викривають забобони як безглуздя. Однак під тиском такого аргументу, як власна доля, хто зберігатиме здатність тверезо мислити?

Давні римляни такими точно не були. Вони були горезвісні своїми гіпертрофованими забобонами. Жодне рішення щодо битви не приймалося без попереднього запитування оракула, який часто давав двозначні відповіді. Про це пише Юлій Цезар у «Записках про галльську війну». Авгури спостерігали за польотом птахів. Гаруспіки (це слово походить з етруської мови і означає «споглядач», а в його частині «-спіки» криється походження слова «спекуляція») копалися в нутрощах вбитих жертвних тварин. Усе це і багато іншого шахрайства входило у щоденні ритуали. Кожен римський дім мав власних маленьких божків, ларів і пенатів, яких належало постійно умилостивляти на зведеному в будинку маленькому олтарі, щоб захиститися від нещастя. Горе, горе, під час промовляння формули заклинання сталася невеличка помилка – і двері й ворота відкриті для біди. Після весілля наречений мав перенести наречену через поріг, бо якщо вона впаде при вході у будинок, на пару неодмінно чекає страшне нещастя.

Теодор Бірт у своїй книжці про видатних римлян передає сповнений марнослів'я опис сучасниками подій напередодні вбивства Юлія Цезаря, що є виразним прикладом всепоглинаючої забобонності римлян:

Діяння було призначене на березневі іди, 15-го числа. Всілякі знаки перестерігали правителя. Проте він знехтував ними. Цезар завжди виявляв зневагу до забобонів. Його єдиною слабкістю було те, що він, коли відправлявся у путь і сідав у колісницю, тричі промовляв заклинання. Причиною було те, що одного разу в нього зламалася вісь і він мало не впав з колісниці. Сталося так, що напередодні 15-го березня маленька пташка, яка називалася «маленький цар», або «волове очко», влетіла до зали Сенату і її закрювали

інші птахи. Яке знамення! Гірше того: Кальпурнія, дружина Цезаря, в останню ніч бачила сновидіння, начебто Цезаря вбили в її обіймах.

Уранці Цезар почувався зле – тепер він хворів частіше – і під тиском Кальпурнії завагався, чи варто йому йти на засідання Сенату, яке він сам назначив. Сенат уже зібрався. Убивці марно чекали на нього. Їх опанував холодний жах. Якщо задумане не здійснити сьогодні, все може вийти назовні. Було близько одинадцятої ранку. Очікування ставало нестерпним. Одного з senatorів послали відвідати Цезаря. Той урешті зважився й усе ж таки прийшов. У руці він тримав щойно отриманого листа, який мав йому розкрити весь план убивства. Але він не поспішав його прочитати. Дорогою Цезар помітив віщуна, гаруспіка, який його нещодавно попереджав щодо безрешних ід. Цезар зі сміхом гукнув до нього: «Сьогодні іди, а я ще живий!» Той відповів: «Іди вже настали, але ще не минули».

Перед залом він побачив служителів жертвопринесення, що вже зарізали звірів. Він хотів принести жертву перед засіданням. Але вже було надто пізно. Він не став цього робити й увійшов до зали, прикрашеної величезною статуєю Помпея.

Навіть Теодор Бірт, тверезий учений, схоже переконаний: якби Цезар цього дня дозволив нутрошам жертвних тварин виконати свою функцію, він уникнув би вбивства. Світова історія пішла б іншим шляхом.

Як дивно, що, попри всю цю легковірність, Римська імперія проіснувала багато століть, володіючи великими частинами Європи й усім Середземномор'ям від Британських островів до Єгипту, від Іспанії до Малої Азії, отже, майже цілим континентом. Ще дивніше те, що перед битвою біля Мульвійського мосту рішення імператора Константина на користь християнства сповістило про кінець цієї світової імперії. Тепер надійшла черга тих прибічників божевільної в очах римських язичників юдейської секти, що не тільки намагалися повернути в свою віру юдеїв і язичників, а й різко відкидали всі забобонні культу. До імператора Константина

римляни, що страшилися примхливих богів, лише зневажливо картали ранніх християн як «атеїстів».

Примхливими були не тільки боги римлян, примхливими були також грецькі боги. Під час грози Зевс кидав свої блискавки, під час землетрусу Гефест бив по своєму ковадлу, під час шторму Посейдон потрясав своїм тризубом. Але на відміну від релігій Єгипту чи Вавилону грецькі небеса не викликали такого благоговіння. У світі богів, описаному Гесіодом і Гомером, панували злоба й обман, інтриги й нищість: Зевс упадав за кожною жінкою, смертною чи безсмертною. Обдурена Гера переслідувала його, оскаженіла від ревнощів. Афродіта була спокусливою і граціозною й часто грала з коханцями, наче кішка з мишею, у жорстокі ігри. Афіна, богиня мудрості, була насправді дівою сварливої вдачі – одне слово: небеса богів греків були не чим іншим, як провіщенням мильної опери. І, як і у випадку з нескінченними дешевими серіалами, грецькі боги були приречені на безсмертя. Насправді освічені греки вже за п'ятсот років до народження Христа за часів Фалеса Мілетського, Піфагора й Геракліта були свідомі цього, і все це не можна було сприймати серйозно.

Безглуздість забобонів розвінчує, власне, не статистика, а радше розуміння того, що всі ті правила й ритуали, яких з хворобливою точністю дотримуються забобонні люди – уникаючи жити на тринадцятому поверсі, сидіти у тринадцятому ряду в автобусі або літаку, якщо такі є, торкатися правою рукою гудзика свого костюма, зустрівши сажотруса, розвішувати в домах омелу, аби захистити мешканців від відьом, – є жалюгідно пласкими. Саме безнадійна й водночас сміховинна банальність забобонів змушує відмовитися від них. Принаймні в життєвих ситуаціях, в яких людині відкривається глибина буття. Саме тоді забобони зазнають ганебної поразки.

Давні греки, навіть якщо вони заради традиції міфів про богів не хотіли цього визнати, були у глибині душі свідомі цього. За однією легендою, один із них відважився піднятися на Олімп, оповиту туманом гору, де, згідно із забобонами, мешкали боги. Але на її вершині він знайшов лише камені. Що робити, якщо небеса богів порожні?